

Szemantikai differenciálódás a névszók többes számában

1. Bevezetés

A grammatikai szám olyan kategória, amellyel a nyelvek nagy része rendelkezik. A névszói számjelöléssel rendelkező nyelvekben a számjelölés ugyan a főnevek inherens tulajdonsága, a számmegkülönböztethetőség azonban nem érvényes minden főnévre. Számjelölés szempontjából a főnevek – hagyományosan – megszámlálhatók vagy megszámlálhatatlanok lehetnek. Különböző nyelvek adatait vizsgálva megállapítható, hogy a megszámlálható főnevek esetében a számjelölés a nyelvek többségében (így pl. az indoeurópai nyelvekben és a finnugor nyelvekben is) az egyes szám ↔ többes szám alapoppozícióban jut kifejeződésre, például ang. *cat ~ cats*, ném. *die Katze ~ die Katzen*, ol. *il gatto / la gatta ~ i gatti / le gatte*, or. *kouka ~ kouku*, m. *macska ~ macskák*, finn *kissa ~ kissat*.

Általánosan elfogadott nézet, hogy az egyes szám ↔ többes szám szembeállítás tisztán grammatikai jellegű opozíció: a többes szám olyan grammatikai jelenség, amely nem idéz elő a szóalakban alapvető jelentésmódosulást. A többes szám jele a magyarban inflexió morféma $(- (V)k)$, amelyről azt állítjuk, hogy járulékos, azaz nyelvtani viszonyjelentéssel rendelkezik, a fő fogalmi jelentésének „csak” a módosulását eredményezi, például *asztal-ok* = [*asztal1* + *asztal2* + *asztal3* + ... *asztaln*]. Az egyes és a többes számú szóalakok „egy bizonyos nyelvtani jegy megkülönböztetése alapján komplementárisan viszonyulnak egymáshoz” (Jászay 1997: 101). Mind az egyes, mind a többes számú alak ugyanazon főnév paradigmájának a része, egyazon szó nyelvtani alakja. Az inflexió szóalakok általában, így a többes számú lexémák is morfoszemantikailag áttetszőek (transzparens), jelentésük kompozicionális: a teljes egység jelentése előre jelezhető, kiszámítható a részek jelentéséből; a többes számú szóalak jelentése = a fő lexikai jelentése + a többes szám mint grammatikai jelentés.

E kritérium teljesülésével kapcsolatban Jászay László – orosz nyelvi példák alapján – bizonyos fenntartásokat fogalmaz meg. Állítása szerint az oroszban alig valószínű, hogy a főnév egyes szám ↔ többes szám kategóriája minden esetben tisztán grammatikai jellegű opozíció lenne, ugyanis az orosz főnévnek az eredeti, az egyes számhoz mint alapformához kötődő jelentése a többes számban gyakran módosul, új jelentéssel bővül, „lexikalizálódik” (vö. Jászay 1997: 101), például *час* '60 perc' ~ *часы* 'időmérő szerkezet', *камень* 'kő' ~ *камни* 'kövesedés betegséggel kapcsolatban', *слово* 'szó' ~ *слова* 'dalszöveg', *нота* 'hangjegy' ~ *ноты* 'kotta', *танец* 'tánc' ~ *танцы* 'táncrendezvény', *карта* 'kártyalap' ~ *карты* 'kártyajáték', *выбор* 'választás' ~ *выборы* 'szavazással történő választás', *песок* 'homok' ~ *пески* 'sivatag', *гонька* 'hajszolás, üldözés' ~ *гоньки* 'verseny', *мозг* 'agyvelő' ~ *мозги* 'szellemi képességek'. Jászay mindezt a magyar nyelvtől teljesen idegen jelenségnek tartja (1997: 102, 104), azt állítja, hogy a magyarban a többes számban sohasem alakul ki olyan új jelentés, amely a megfelelő egyes számú alakból hiányozna, tehát a két forma (a morfológiai megfelelés) egymáshoz viszonyítva sohasem mutat szemantikailag differenciálódást.

2. Transzparencia és kompozicionalitás az inflexió morfémákat tartalmazó szóalakokban

A prototipikus ragozás (inflexió) és a prototipikus szóképzés (deriváció) általában jól megkülönböztethető kategóriák, és a rájuk jellemző tulajdonságok jól megfoghatóan és meggyőzően leírhatók. Mártonfi a toldalékmorfémák osztályozására – a nemzetközi és a hazai szakirodalom eredményeit felhasználva – 22 kritériumot tartalmazó rendszert állított fel annak tesztelésére, vajon egy adott toldalék az inflexió vagy a derivációs morfémaosztályba sorolható-e. Mártonfi a prototipikus inflexió morfémák esetén a legjellemzőbb kritériumok között szerepelteti a morfoszemantikai transzparenciát: a „szemantikai kapcsolat a fő és a szóalak között mindig transzparens” (Mártonfi 2004: 65). Bybee is az inflexió fontos kritériumaként említi a kiszámítható jelentést (a kötöttség, a kötelezőség és a zéró jelentés mellett) (vö. Bybee 1985: 27, idézi Tanos 2008: 545), ahogy Kiefer szerint is kiemelt kritériumnak tekintendő a lexikalizálódás hiánya: „azt mondhatjuk, hogy amennyiben egy

toldalékolt képződmény sohasem lexikalizálódik, akkor az nem szó értékű, ha pedig nem szó értékű, akkor a toldalék nem hozott létre új szót, s ezért nem lehet képző” (Kiefer 2006: 59). Ez utóbbi – kizárólag egyértelmű kategóriákat megengedő – megközelítésben (pl. a generatív nyelvelmélet) a képző és az inflexiós toldalék valóban egyértelműen elválasztható (lenne) egymástól. A funkcionális elméletek – ezzel szemben – általában nem fogadják el a morfológia merev kettéválasztását ragozási és képzési morfológiára (vö. Dressler 1989; Ladányi 2007: 38). Felfogásukban a ragozás és a szóképzés kontinuumot képez, a közöttük lévő határ nem húzható meg élesen, a besorolás pedig fokozat kérdése. Az átmeneti jelenségekről persze gyakran nehezen dönthető el, hogy inkább a ragozáshoz vagy inkább a szóképzéshez tartoznak-e. A toldalékmorfémákat jellemző kritériumok közül „a legtisztább esetekre minden kritérium érvényes, a kevésbé tiszta esetekre kevesebb, a határesetekre pedig csupán néhány” (Keszler 2000: 58). Minél több képzőszert tulajdonsággal rendelkezik egy toldalék, annál inkább képző; minél kevesebbel, annál inkább inflexiós toldalék: „Ilyen megközelítés esetében beszélhetünk képzőszertű ragról, ill. ragszerű képzőről is” (Kiefer 2006: 60).

A transzparencia és (az ezzel összefüggésben lévő) kompozicionalitás mértéke általában nehezen tesztelhető: „amíg nem létezik a szóalakoknak olyan egzakt szemantikai leírása, amellyel a kompozicionalitást közvetlenül tesztelni tudnánk, ennek megállapítása a transzparenciához hasonlóan csak benyomások alapján történhet” (Rebrus 2007). Elképzelhető, hogy mindkettő érvényesülése fokozatos: a maximálisan transzparens toldalékolásoktól egészen a teljesen lexikalizálódott alakokig, „ahol már csak a toldalék alakja (és esetleg a teljes szóalak szintaktikai viselkedése) utal több morféma jelenlétére” (Rebrus 2007: <http://www.martonfi.hu/phd/rebrus.pdf> [8. oldal]). Még a határozóragokkal vagy az igei paradigma toldalékaival ellátott teljesen transzparensnek tartott szóalakok között is előfordulhatnak lexikalizálódott jelentések (alakilag és jelentésánál párhuzamosan nem elemezhető, úgynevezett nem átlátszó alakok), például *nyom-ban* 'azonnal', *új-ra* 'ismét', *titok-ban* 'a nyilvánosság kizárásával', *kicsi-ben* (~ kártyázunk), *nagy-ban* (~ elősegít vmit; ~ folyik a vita), *cspő-ből* 'hirtelen', *szív-ből* 'szeretettel', *hát-ra* 'hátul levő helyre' (vö. még *azon-nal*, *dug-ig*, *vált-ig*, *némi-leg* stb.). Vannak olyan szóalakok is, amelyekben az anyanyelvi beszélő már nem ismeri fel a szóalak önálló részeként a tövet vagy a toldalékot: „Az ilyen formák ebben a keretben szerkezetüket tekintve főloldalalak, hiszen bennük elvileg a szóelemekhez olyan hangkombinációk kapcsolódnak, amelyek – furcsamód – nem morfémaértékűek” (Fehér 2013: 162). Ilyenkor a tagolhatóság is kétséges, legalábbis szinkron szempontból. A következő szóalakokban világosan leválasztható a határozórag a tövől, a tőnek vélt elem azonban nem morfémaértékű, ugyanis nem fordul elő más nyelvi környezetben (pl. *sutyom-ban*, *vaktá-ban*, *általá-ban*, *hajd-an*, *ingy-en*, *rögv-est* stb.), márpedig egy szó belseji hangsoradarabot akkor minősítünk morfémának, „ha az más nyelvi környezetben is előfordul, mégpedig azonos funkcióban és produktív módon” (Laczkó 2000: 38). Ezek valójában csak etimológiailag toldalékolt alakok, szinkron értelemben már monomorfemikus adverbiumoknak, úgynevezett ragszilárdulással keletkezett határozószóknak tekintendők: „Ragszilárdulásnak (elemszilárdulásnak) [...] azt a szóalkotásmódot tekintem, melynek során egy névszó (ill. igenévi) vagy névmási tövön egy (vagy több) határozórag (esetleg más morféma is, például középfokjel) állandósul (szilárdul meg) azáltal, hogy a ragos szóalaknak a tövel való memoriális kapcsolata meggyengül, megszakad, a szó kiszakad paradigmájából, szerkezetének transzparenciája megszűnik. Így az alkalmilag szerkesztett szóalak állandósult lexemává válik, lexikalizálódik. Ez a szóalkotási mód tehát a szófajváltó képzéssel rokon” (D. Mátai 2011: 329). Az inflexiós szóalakok lexikalizálódásával mindig együtt jár a grammatikalizálódás is: a lexikalizálódott ragos alak morfológiailag elemezhetetlenné válik, elveszti ragos alak jellegét, úgynevezett szóalak-önállósozás (hypostasis) történik (Pete 1999: 486), amely a szófajváltás sajátos típusának tekinthető: a toldalékolás ilyenkor úgy történik, „hogy a szavak szófaji kategoriális jelentésének az átminősülése során a rag is átminősül képzővé” (Pete i. h.), D. Mátai megfogalmazásában „megváltozik a szófaj, csak hogy a szófajváltó toldalék nem képző, hanem aktív rag” (D. Mátai 2009: 94). Nagyon sok határozószó éppen az úgynevezett ragszilárdulásnak nevezett morfológiai folyamat eredményeként jött/jön létre. A határozószóvá válást ilyenkor a jelentésbeli tömbösödés idézi elő: a szerkezeti tagoláshoz nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésánál többé-kevésbé elszigetelődik alkotóelemeitől (az általában transzparensnek tartott ragos főnév tulajdonképpen lexikalizálódik).

Bizonyos főnevek egyes határozós eseteinek határozószókká válása nemcsak a magyarban, de más nyelvekben is előfordul, például a németben *abends* 'este' (határozószó), vö. *der Abend*

'este' (főnév). A Vinogradov-féle orosz akadémiai nyelvtan az idő fogalomkörébe tartozó instrumentalis-comitativusi raggal ellátott orosz főneveket temporalisi funkcióban kettősen értelmezi: adverbiumnak is, esetragos főnévnek is tekinti (vö. (Vinogradov et al. 1953: 127, 611, idézi Honti 2006: 75), például or. *вечер* 'este (fn)' ~ *вечером* 'este (adv)', *утро* 'reggel (fn)' ~ *утром* 'reggel (adv)', *день* 'nap (fn)' ~ *днём* 'nappal (adv)', *ночь* 'éjszaka (fn)' ~ *ночью* 'éjszaka (adv)', *весна* 'tavasz (fn)' ~ *весной* 'tavasszal (adv)', *осень* 'ősz (fn)' ~ *осенью* 'ősszel (adv)', *время* 'idő (fn)' ~ *со временем* 'idővel (adv)'; magyar megfelelőik (pl. *reggel*, *éjjel*, *nappal*, *ősszel*, *tavasszal*, *idővel*) már inkább határozószók (vö. Tompa 1962: 187). Úgy tűnik, a fentebbi példákban a szóban forgó inflexiók toldalék az, amely nem teljesíti a „mindig kompozicionális” univerzális kritériumot. „Lehet, hogy ez az univerzális kritérium túl erős; talán elegendő lenne az egzisztenciafeltétel (van a szóalakoknak olyan köre, amelyekben a jelentés transzparens)” (Rebrus 2007: <http://www.martonfi.hu/phd/rebrus.pdf> [8. oldal]).

3. A szóalakalkotás (= formaképzés) vagy szóképzés dilemmája; a magyar általános (additív, homogén) többesjel, a -(V)k grammatikai státusa

A többes szám jele a magyarban általában nem változtat az alapszó szótári jelentésén, és nem befolyásolja a szóalak bővíthetőségét, szintaktikai felhasználhatóságát sem (pl. *érdekes könyv(ek)*, *könyv(ek)t vettem*, *könyv(ek)ről beszélgetünk*), csupán az alapszó grammatikai jelentésében idéz elő változást. Az egymással korrelatív, azonos jelentésű egyes és többes számú szóalakok paradigmatisus értéke általában azonos, csak ugyanazon a síkon eltölődik (vö. Antal 1961).

Jászay a többes számú formák lexikalizálódását a magyar nyelvtől teljesen idegen jelenségként kezeli (1997: 102, 104). Azt állítja, hogy a magyarban a többes számban sohasem alakul ki olyan új jelentés, amely a megfelelő egyes számú alakból hiányozna, tehát a két forma (a morfológiai megfelelés) egymáshoz viszonyítva sohasem mutat szemantikai differenciálódást.

Jászay kategorikus kijelentésével kapcsolatban („a magyarban ilyen jelenséggel nem találkozunk”) erős kétségeim támadtak. Egyrészt olyan magyar nyelvi példákat (főneveket) igyekeztem összegyűjteni, amelyek többes számú alakjai több-kevesebb jelentésmódosulást mutatnak az egyes számú formákhoz képest, másrészt a „több-kevesebb jelentésmódosulás”-t (tudniillik milyen mértékű a szemantikai elmozdulás az egyes és a többes számú alakok jelentése között, vajon teljes-e az elszakadás, vagy létezik még közöttük asszociációs kapcsolat) próbáltam értelmezni annak érdekében, hogy Jászay kérdésére, nevezetesen „hol húzódik a formaképzéssel összefüggő polisziémia és az új, önálló szót eredményező homonimia határa?” (Jászay 1997: 104) válaszolhassak.

Az egyes és többes számban előforduló magyar főnevek többsége általában nem mutat lexikai differenciálódást egymáshoz viszonyítva: a két alak között az esetek többségében valóban csak grammatikai különbség állapítható meg. Ennek ellenére nem hagyhatók figyelmen kívül azok a névszók, amelyeknek az egyes számhoz mint alapformához kötődő jelentésük a többes számban kisebb-nagyobb mértékben módosul, új jelentéssel, jelentésárnyalattal bővül („lexikalizálódik”?). Mindez azt látszik bizonyítani, hogy a főnév számkategóriája a magyarban sem (ahogy az oroszban sem, vö. Jászay 1997) tisztán grammatikai jellegű az oppozíció.

Az összegyűjtött példák alapján a következő csoportokat alakítottam ki:

1. az egyes számú főnevek homonim jelentéseket mosnak egybe;
2. az egyes számú főnevek polisziém jelentéseket mosnak egybe;
3. a többes számú jelentés a megfelelő egyes számú alakból hiányzik (az egyes és a többes számú alakok eltérő jelentéseket hordoznak);
4. két többes számú alak létezik kézzelfogható jelentéskülönbség nélkül.

3.1. Az egyes számú főnevek homonim jelentéseket mosnak egybe. – A magyarban talán a *daru* az egyetlen olyan főnév, amelynek egyes száma – kontextus nélkül – homonim jelentéseket mutat: 1. 'emelőgép', 2. 'madár'. Az egyes számú főnév homonim jelentései többes számban aztán morfológiailag differenciálódnak: a szótári tő többes száma (*daruk*) 'emelőgépek' jelentésű, míg a -v-s mel-

léktöbblől alkotott *darvak* pedig 'madarak' jelentésű. A homonim alakok jelölt kettéválására analog példák más nyelvekből is említhetők, például n. *Strauss* 1. 'struce' (görög eredetű), 2. 'virágcsokor' (germán szó): *Sträusse* 'struccok' ~ *Strausse* 'virágcsokrok'.

3.2. Az egyes számú főnevek poliszém jelentéseket mosnak egybe, és az egymástól különböző többes számú alakok éppen az egyes számban összesodott jelentésárnyalatok megkülönböztetését szolgálják. Ez a jelenség tulajdonképpen „nem bontja meg a lexéma fogalmi-szemantikai egységét, feltéve, hogy az egyes szám – többes szám viszonyt az alapszó belső jelentéseinek megfelelően értelmezzük” (Jászay 1997: 102).

Ebbe a csoportba sorolhatók azok a magyar névszók, amelyek után a többesjel előhangzóval (-*Vk*) és előhangzó nélkül (-*k*), illetve különböző minőségű előhangzókkal (-*ok* ~ -*ak* / -*ök* ~ -*ek*) is járulhat. Ezekben az esetekben a toldalékalternációkra kiterjedő jelentésmegosztásról (szóalakhasadásról) van szó (vö. Grétsy 1962): mintha a -(*V*)*k* többesjel alternánsainak morfémius értéke lenne, mintha az előhangzó eltérő minősége vagy éppen hiánya idézné elő a jelentésváltozást, mintha az döntené el a szóalak szófaji/szintaktikai értékét. Ha ez igaz lenne, akkor az előhangzókat a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémák (képzők) közé kellene sorolnunk. Mindez azonban ellentmondana az előhangzókkal kapcsolatos Antal-féle definíciónak: „a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése” (Antal: 1959: 353).

A magánhangzóra végződő névszók körében elsősorban (a) az -*Ó* képzős melléknévi igenevek, (b) a -(*j*)*Ú* és (c) az -*i* képzős melléknévi igenevek, a mássalhangzóra végződő névszók között pedig (d) az -(*V*)*s* képzős derivátumok azok, amelyek után a -(*V*)*k* többesjel előhangzóval vagy előhangzó nélkül is járulhat.

(a) Az -*Ó* képzős szavak között szófaji (jelentésbeli) különbséget jeleznek többes számban az előhangzós és az előhangzó nélküli toldalékalternánsok a következő alakpárokból: *csábító* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *csábítóak* (mn) ~ *csábítók* (fn), *önző* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *önzőek* (mn) ~ *önzők* (fn), *üditő* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *üditőek* (mn) ~ *üditők* (fn), *hóditó* (melléknévesült és főnevesült melléknévi igenév): *hóditóak* (mn) ~ *hóditók* (fn) (további példák még *kitűnő*, *hasznos*, *különböző*, *bántó*). Az (alsó nyelvállású) előhangzós alakok mindig a melléknévi formákhoz kapcsolódnak (pl. *Milyen üditőek ezek dallamok!*), a főnévi jelentésű alakokban pedig az előhangzó nélküli változatok használatosak (pl. *A szénsavas üditőket szeretem*).

(b) Van néhány olyan -(*j*)*Ú* képzős melléknévi igenev, amelyek szintén kétféle változatban (előhangzó nélkül és előhangzóval) is felvehetik a többes szám jelét, például *keserű* : *keserűek* (mn) ~ (*gyomor*)*keserűk* (fn). Az első esetben melléknévi jelentésű, a másodikban főnévi jelentésű a többes számú forma. „Talán az egyetlen ellenkező irányú változás az *ifjú* melléknévi és főnévi értékű alakjainak szétválásánál történt, de ez a többalakú töre vezethető vissza. Itt a főnév *ifj-ak*, a melléknév lett *ifjú-k*, s csak néha *ifjúak*” (M. Korchmáros 2006: 97). (Ebben az esetben továltakozáson alapuló szóalakhasadás történt; vö. Grétsy 1962).

(c) Az -*i* képzős melléknévi igenev után gyakrabban fordul elő előhangzós többes szám, például *maiak*, de néhány kettős szófajú alak (pl. *gyulai*, *debreceni*, *párizsi*) többes száma lehet előhangzós és előhangzó nélküli is. A -*k* előhangzóval kapcsolódik, ha az illető városban élő vagy onnan származó emberek jelenti (*gyulaiak*, *debreceniek*, *párizsiak*), ellenben előhangzó nélküliek, ha a *Gyula*, *Debrecen*, *Párizs* városokról elnevezett árut, például ételféleséget jelentik (*gyulaiak* 'gyulai kolbászok', *debrecenik* 'debreceni kolbászok', *párizsik* 'párizsi felvágottak'). „A személyt jelentő típus csaknem minden helységnévből nyelvtani szabályszerűséggel alakul, a készítmények neve ellenben lexikailag kötött, nem megjósolható” (Elekfő 1998: 307). Az előhangzós és a előhangzó nélküli forma a kettős szófajú *reggeli* esetében is mutat ilyen különbséget. A főnévi jelentésű *reggeli* többes száma *reggelik*, de a 'reggel megjelenő (pl. újság)' jelentésű, melléknévi funkciójú *reggeli* többes száma *reggeliek*, tehát a kettős szófajiságú szó aktuális szerepét maga a toldalék is jelzi.

(d) A mássalhangzóra végződő névszók körében ez a kettősség leginkább az -(*V*)*s* képzős derivátumok között figyelhető meg. Ezek a származékok általában melléknévi jelentésűek, de (alkalmilag) főnevesülhetnek. A főnevesülésnek különböző fokozatai vannak: kezdeti foknak tekinthető az olyan tapadásos használat, amelyben elmarad a jelzett szó. Ilyen esetben a névszó szótárilag ugyan már főnév, de még hordozza az alkalmiság jegyét, tudniillik meg a melléknévragozásra jel-

lemző nyílt előhangzó áll a toldalékok előtt, például: *okosakat mond* 'okos dolgokat mond', a személyt jelentő főnév többes számát ellenben már zárt(abb) előhangzóval alkotjuk meg, például: *Azt mondják az okosok*. Ez utóbbi szóalak a főnevesülés felsőbb fokozatának tekinthető, hiszen benne a melléknévi többesre jellemző nyílt előhangzó helyett a főnévi többes számra jellemző (zártabb) középső nyelvválású előhangzó jelenik meg. A főnevesülésnek ezek a stációi nyelvtani szabályszerűséggel jelentkeznek igen sok kettős (melléknévi és főnévi) szófajú *-(V)s* képzős származékszó paradigmájában, például *felelős: felelősek* (mn) ~ *felelősök* (fn), *ismerős: ismerősek* (mn) ~ *ismerősök* (fn), *vörös: vörösek* (mn) ~ *vörösök* (fn), *örökös: örökösök* (mn) ~ *örökösök* (fn), *gyors: gyorsak* (mn) ~ *gyorsok* (fn), *hatalmas: hatalmasak* (mn) ~ *hatalmasok* (fn), *bűnös: bűnősek* (mn) ~ *bűnösök* (fn), *gyilkos: gyilkosak* (mn) ~ *gyilkosok* (fn), *nádas: nádasak* (mn: 'náddal fedettek') ~ *nádasok* (fn: 'náddal benőtt területek'), *közömbös: közömbösek* (mn) ~ *közömbösök* (fn), *olaszos: olaszosak* (mn: 'olaszokra emlékeztető') ~ *olaszosok* (fn: 'olasz szakos diákok'), *ejtőernyős: ejtőernyősök* (mn) ~ *ejtőernyősök* (fn), *talpas: talpasak* (mn: 'talppal ellátottak', pl. *talpas poharak*) ~ *talpasok* (fn: 'gyalogos katonák'). Kétségtelen, hogy ezek az oppozíciók is az előhangzók morfémaértékét erősítik.

A polyszém alakok jelölt kettéválására találtam néhány analóg példát idegen nyelvekből is, például n. *Block* 'tömb, blokk, tuskó': *Blöcke* 'tömbök, blokkok, tuskók' ~ *Blocks* 'épülettömbök'; *Bank* 1. 'pad', 2. 'pénzintézet': *Bänke* 'padok' ~ *Banken* 'pénzintézetek'; or. *сын* 'valakinek a fia, leszármazottja': *сыны* 'valakinek a fiai, gyermekei' ~ *сыновья* át v. 'a haza, a nép fiai'; *лист* 'falvél, zöld levél': *листы* 'falevelek, zöld levelek' ~ *листья* 'papírlapok, könyvlapok, rajzlapok'.

3.3. A többes számú jelentés a megfelelő egyes számú alakból hiányzik, tehát az egyes és a többes számú alakok eltérő jelentéseket hordoznak (a morfológiai megfelelés szemantikailag differenciálódást mutat).

(a) E kategória egyik tagjaként talán a *választás* (1. 'az a tény, hogy valaki több személy vagy dolog közül választ') főnév említhető. Politikai jelentést hordozó többesének (a *választásoknak*) a jelentése ('vezető testületnek szavazással való megválasztása') az egyes számú alakban létezik ugyan (pl. *polgármester-választás*, *a választás nyugodt légkörben folyt le*), de jóval ritkábban. Ebbe a csoportba sorolható még az *iker* 'kettős' jelentésű melléknév (pl. *~testvér*, *~pár*, *~telefon*, *~állomás*, *~ház*, *~szó*), amelynek többes száma (*ikrek*) új (főnévi) jelentéssel rendelkezik: 'egy terheességéből született két vagy több utód', valamint a *filharmonikus* melléknév, amelynek többes száma, a *filharmonikusok* plurale tantum: 'kiváló hivatásos zenészek hangversenyzenekara'. A *hamu* 'szilárd szerves anyagok elégeése után maradó porszerű anyag' viszonyítatlan többes számban (*hamvak*) 'az elhamvasztott halott maradványai'-t jelenti. Ebben az esetben már majdnem szóhasadásról beszélhetünk, ugyanis van *hamu*: *hamuk* és van (bár összetételben) *hamv(veder)*: *hamvak*. A *jó* melléknév többes száma is kettős: a *v-s* tövű alakváltozat, a *javak* (pluralia tantum) konkrétabb jelentésű, általában anyagi vagy kulturális javakra, vagyontárgyakra, ingóságokra vonatkozik, míg a *v* nélküli változat, a *jók* elvont jelentést hordoz ('megfelelők, alkalmasak'). A többes alakokban itt is szóhasadás következett be. A főnévi jelentések fejlődésére vö. latin *bonus* 'jó, derék, kedvező, hasznos, alkalmas' > *bonum* 'a jó; haszon, jólét, jóság, birtok, gazdaság', *bona* 'javak' (vö. még német *gut* 'jó' ~ *Güter* 'javak', holland *goed* 'jó' ~ *goederen* 'javak', angol *good* 'jó' ~ *goods* 'javak').

(b) Az anyagnevek (egyes élelmiszerek, a betakarított gabona, a kicséplát mag) használatában a magyarban az egyes szám dominanciája figyelhető meg. Bármennyire sok van belőlük, a *hó*, a *sár*, a *homok*, a *szén*, az *olaj*, az *alma*, a *kukorica*, a *paradicsom*, a *tej* stb. általában csak egyes számban létezik, például: *A kukorica már a magtárban van*; *A rozst már learatták*; *Bogyót szed*; *Epret eszik*. A példaként itt szereplő főneveknek elvileg, nyelvtanilag van (lehetséges) többes számuk, de anyagnévi jelentésben meglehetősen szokatlanok. A *homok*, *levegő*, *zsír*, *víz*, *tej* többes számban – anyag helyett – inkább fajtát jelölnek, például *murvás homokok*, *ipari levegők*, *nyomástűrő zsírok*, *ásványvizek*, *anyatejek*.

(c) Ebbe a csoportba sorolhatók azok a melléknevek is, amelyek többes száma nem egyszerűen többséget, hanem inkább összességet, rendszert jelent, például:

alábbi (mn) 'következő, további (rész, szöveg)' ~ *alábbiak* (fn) 'a szöveg további részei, fejezetei, illetve tartalmuk';

eddig (mn) 'eddig tartó, korábbi' ~ *eddigiek* (fn) 'előzmények';
későbbi (mn) 'a később bekövetkező' ~ *későbbiek* (fn) 'a későbbi dolgok, események';
további (mn) 'időrendben vmi után következő' ~ *továbbiak* (fn) 'a további dolgok, körülmények, események'.

Az összességet jelentő többes számú alakok gyakran összetételi utótagok vagy jelzős szintagma alaptagjai, például:

viszony 'kapcsolat' ~ *éghajlati, ár-, élet-, köz-, lakás-, osztály-)*viszonyok 'azon körülmények összessége, amelyek közt valaki él, lakik', például *a magyarországi éghajlati viszonyok* (**viszony*) *kedveznek a mezőgazdaságnak*;
körülmény 'valamivel összefüggő, valamivel együttjáró jelenség' ~ *körülmények* 'valamely jelenséget alakító vagy meghatározó viszonyok, összefüggések összessége', p *a körülményekhez* (**körülményhez*) *képest, rendezett körülmények* (**körülmény*) *között él*;
egyetemi év 'két szemeszterből álló oktatási időszak' ~ *egyetemi évek / diákévek / jogászévek* 'diákként töltött időszak';
norma 'egységnyi érték', például *munkanorma*, például: *a gyárban a normákat úgy állapították meg, hogy a nagy többség teljesíteni tudja azokat* ~ *normák* 'az élet valamely területén kialakult szabályok, irányelvek összessége', például *erkölcsi normák* (**norma*), *hőmérsékleti normák*, például: or. *ösz* 'futás' ~ *ösz* 1. 'versenyfutás, lóverseny', 2. 'szökés, menekülés', 3. 'szaladgálás, lótás-futás'.

(d) Különleges alcsoportba sorolhatók azok a példák, amelyek egyes és többes számában nem őrződik meg a szó szerkezeti és szemantikai egysége: többes számuk összetett szó, egyes számuk azonban jelzős szerkezet, például: *mézeshetek* ~ ?*mézes hét*, *mindenszentek* ~ *minden szent*, *aproszentek* ~ *apró szent*, *háromkirályok* ~ *három király*, *szűz érem* ~ ?*szűz érem*, *hózzávalók* ~ *hózzá való*, *krokodilkönnyek* ~ *a krokodil könnye*. Nyilvánvaló, hogy ezekben a párokban az egyes szám ↔ többes szám oppozíció jelentésbeli különbséget eredményezett: a plurale tantum alakok sajátos, lexikalizálódott jelentéssel rendelkeznek, míg az egyes számú formák vagy nem léteznek (pl. **mézes hét*, **szűz érem*), vagy konkrét jelentésük van, például *háromkirályok* 'ünnepnap: 'vízkereszt' ~ *három király* 'három uralkodó', *hózzávalók* 'valaminek az alkotórészei' ~ *hózzá való* 'illik hozzá'; *krodilkönnyek* 'képmutató, ösztíntetlen sajnálkozás, képmutatás' ~ *a krokodil könnye* 'a hulló könny-mirigyének nedve'.

3.4. Két többes számú alak létezik kézzelfogható jelentéskülönbség nélkül. – A *-lé* utótagú összetételekre is jellemző a tőingadozás, de a változatlan tőalak jelentése kváziazonos a *v*-sel. A következő formák például jelentősebb értelmi különbség nélkül léteznek egymás mellett: *gyümölcslek* ~ *gyümölcslevek*, *permetlek* ~ *permetlevek*. Érdekesen viselkedik a szó főnév: a ritkábban használt, egyalakúságra valló többes számát (*szók*) általában műszói összetételek utótagjaként használjuk, például *tájszók*, *névszók*, *határozószók*, *viszonyiszók*, *mondatszók*. A szófajokat jelentő terminusok egyes szavakat jelentenek, ezért esetükben gyakoribb a szótári tőből képzett *névszók*, *viszonyiszók* stb. alak, mint a *névszavak*, *viszonyiszavak*.

4. Összegzés

Írásomban az ellen az általánosan elfogadott nézet ellen érvelek, hogy az egyes szám ↔ többes szám szembeállítás a magyarban tisztán grammatikai jellegű oppozíció lenne, tehát a többes szám olyan grammatikai jelenség, amely soha nem idéz elő a szóalakban jelentésmódosulást. A témát Jászay László egyik tanulmánya (1999) szolgáltatta, amelyben orosz nyelvi példák alapján mutatott rá, hogyan differenciálódik bizonyos orosz főnevek egyes számú jelentése a többes számban, milyen új jelentéssel bővül („lexikalizálódik”) a többes számú alak az alapformához kötődő jelentéshez képest. Az összegyűjtött orosz nyelvi példák azt igazolják, hogy a többes számban gyakran új szóval kell számolnunk, tehát a többes jel bizonyos esetekben mintha szóképző funkcióval rendelkezne.

A magyarban is vannak olyan főnevek, amelyeknek többes számú jelentése kisebb-nagyobb mértékben eltér az alapformához (az egyes számhoz) kötődő jelentéstől. Mindez arra enged következtetni, hogy a *-(V)k* homogén többes jelnek a mi nyelvünkben is léteznek képzőszerű funkciói. A vizsgált szemantikai csoportok (lásd 3.1.–4.) főneveiről általában elmondható, hogy a singularisi és a pluralisi alakok jelentése között talán nincsenek olyan éles határok, mint például az oroszban: az egyes és a többes számú alakok általában szoros asszociációs kapcsolatban maradnak egymással. A 3.2.-ben található példák nem feltétlenül cáfolják a számkategória tisztán grammatikai jelentését: a többes számú alak úgy differenciálódik szemantikailag, hogy eközben megőrződik az egyes számú alak jelentése is (hiszen az egyes számú alakok poliszém belső jelentésekkel rendelkeznek). A különböző jelentések csak kontextus hiányában mosódnak egybe az egyes számban, többes számban viszont morfológiailag is jelöltté válnak. Ez a jelenség nem bontja meg a lexéma szemantikai egységét. A 3.3. csoportba tartozó lexémák alapjelentéséből is általában megjósolható a gyűjtőfogalmat jelölő új többes számú jelentés. Az anyagnevek többes számú alakjainak lexikalizálódásában is tapasztalható bizonyos szemantikai rendszerszerűség: az anyagnevek többes száma nem anyagra, hanem minden esetben fajtára specializálódik. A legnagyobb szemantikai eltávolodást talán a 3.3. (d)-ben található példák mutatják (*mézeshetek, krokodilkörmövek* stb.), amelyekben a szó egysége sem szerkezetileg, sem szemantikailag nem őrződik meg az egyes számban. Ez a körülmény kétségtelenül szóképzésre vall, hiszen az egyes és a többes számú alakot nem köti össze közös jelentés, nem azonos denotátumokra utalnak. Ilyen esetben a többes számban gyakran olyan jelentés testesül meg, amely plurale tantum jelentésben kétségtelenül új szónak tekintendő.

A képzőknek a formaképzésben (szóalakalkotásban) való részvétele másodlagos funkcióként általánosan elfogadott nézet (vö. ragszerű képző, pl. *-vA/-vÁN* és jelszerű képző, pl. *-hAt*). Néhány inflexió morféma pozicionális jellegű tulajdonságaira hivatkozva a szakirodalom képzőszerű tulajdonsággal rendelkező jelekről és ragokról is beszél (pl. a középfok jele megelőzi az *-it* és az *-odik/-edik/-ödik* képzőt, a *-szOr* és a *-nként* ragok pedig általában az *-(V)s* és az *-i* képzőmorfémákat előzik meg) (vö. Keszler 2000: 308). Jelen tanulmányban a többes szám jelének elsősorban jelentés-tani-funkcionális tulajdonságait vizsgálva jutottam arra a következtetésre, hogy bizonyos esetekben mintha a többes szám jele is rendelkezne képzőszerű funkcióval.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1959. Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. *Magyar Nyelv* 55: 351–7.
- Antal László 1961. *A magyar esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza–Ország László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. John Benjamins, Amsterdam.
- Dressler, W. U. 1989. Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42: 2–10.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. (A „Szókincünk nyelvtani alakrendszere” c. gyűjtemény alapján.) *Magyar Nyelvőr* 122: 303–17.
- Fehér Krisztina 2013. A morfoszintaktikai szabályok és a pszicholingvisztika. In: Benő Attila–Fazakas Emese – Kádár edit (szerk.): „...*hogyan legyen a víznek lefolyása...*” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 151–69.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 2006. A nyelvek közötti kapcsolatokról, avagy: nem mind arany, ami fénylik... In: Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged, 65–81.
- Jászay László 1977. Lexikai-szemantikai sajátosságok némely orosz főnév többes számú alakjában. In: Bańcerowski, Janus (szerk.): *Hungaro-slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay*. ELTE Szláv Tanszékcsoportja, Budapest, 101–5.
- Keszler Borbála 2000. A toldalékmorféma-típusok elhatárolása: képzők, jelek, ragok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2006. Alaktan. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 54–79.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.

- M. Korchmáros Valéria 2006. *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv*. Szegedi Tudományegyetem Hungarológiai Központ, Szeged.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 37–50.
- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- D. Máta Mária 2009. Ladányi Mária 2007: Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. *Magyar Nyelvőr* 133: 91–4.
- Pete István 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Magyar Nyelvőr* 123: 483–95.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2004. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rebrus Péter 2007. Bírálát Mártonfi Attila: „A magyar toldalékmorfémák rendszere” című doktori értekezéséről. <http://www.martonfi.hu/phd/rebrus.pdf>. (Letöltés ideje: 2014. május 21.)
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 537–66.
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vinogradov, V. V.–Istrina, E. S.–Barhudarov, S. G. (szerk.) 1953. [Виноградов В. В.–Истрина Е. С.–Бархударов С. Г. ред.] *Грамматика русского языка. Том I. Фонетика и морфология*. Издательство Академии Наук СССР, Москва.

SUMMARY

H. Varga, Márta

Semantic differentiation in plural forms of nominals

In this paper, the author argues against the commonly accepted view that the singular vs. plural opposition is a purely grammatical one in Hungarian, that is, the view that pluralisation is a grammatical phenomenon that never results in any semantic modification. The topic goes back to Jászay (1999) pointing out, in view of some Russian examples, that the meaning of certain singular nouns undergoes differentiation under pluralisation in that language. The collected Russian examples prove that pluralisation often yields a different lexical item, that is, the plural marker seems to have a derivational function in certain cases.

The present author has found quite some Hungarian nouns, too, whose meaning in the plural differs to some extent from the meaning of the base form (the singular). This suggests that the plural marker *-(I)k* has derivational suffix-like functions in this language as well.

Keywords: grammatical opposition, inflectional suffix, derivational suffix, morphosemantic transparency, compositional meaning, lexicalisation

Hezitálássorozatok a spontán beszédben: gyakoriság, forma és funkció

1. Bevezetés

A spontán beszéd kialakítása olyan beszédszituációt teremt, amelyben a gondolat és a gondolathoz tartozó nyelvi forma, valamint az artikuláció megtervezése jóformán egyidejű működéseket jelent a beszélő számára, hiszen létrehozásuk az adott szituációban zajlik. S bár a spontán beszédben a folyamatosan ejtett hangok sorozata és a jelkimaradások váltakoznak, és ez a beszéd folyamatosságát megtöri, a gondolat tervezésének és a nyelvi forma kialakításának pillanatnyi nehézsége miatt a beszélő bizonytalanságait és/vagy hibáit jelző különféle megakadásjelenségek ugyancsak megszakít(hat)ják a beszéd folyamatosságát.